

İslâm Tasavvuf Zihniyeti Yoksulluğu Teşvik Eder mi? Bazı Edebî Metinler Üzerine İzlenimler**

Yolları ister kanaatkâr bir hayata çıksın ister zenginliğe; rızkın peşinde emek, sabır ve üretime bilinciyle işe giden gündelik hikmet sahiplerine.

Onların hikmetini iktisat düşüncesinde ve tarihinde anlamlandıran Prof. Sabri Ülgener ve Prof. Ahmet Güner Sayar'a.

Dr. Dursun AYAN*

Özet

Yoksulluğun nedenleri genellikle iki başlıkta toplanır: 1-) İktisadî ve demografik koşulların neden olduğu yoksulluk, 2-) Bazı geleneklerin sürdürülmesinden kaynaklanan yoksulluk. Bu çalışmada, genel olarak yoksulluğun sürdürülmesine katkı sağlayan edebiyat geleneğindeki bilgi türlerine sosyolojik açıdan değinilmiştir. Özel olarak da yoksulluğu teşvik eden mistik bilginin dinî bilgiden farkı ve sosyolojik işlevi ve dönüşümü, bilgi sosyolojisi ve edebiyat sosyolojisi bağlamında ele alınmıştır.

Disiplinler arası yaklaşım ya da manevî bilimler (geistestwissenschaften) açısından bakıldığında, bu çalışma, bilgi ve edebiyat sosyolojisinden hareketle iktisat sosyolojisine "zihniyet" kavramıyla bağlantılıdır. Konunun ele alınışında divan ve tasavvuf edebiyatından örnekler yanında folklorik örneklere yer verilmiş, okuyucu ilgili kaynaklara yönlendirilmiştir. Dini hayat içinde kanaat, rızk, sosyal yardım, tembellik, zenginlik kavramları ile yoksulluk kavramı birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Muğlak Yoksulluk, Mutlak Yoksulluk, Divan Edebiyatı, Bilgi Sosyolojisi, İslâm Tasavvufu, İktisat Sosyolojisi, Tasavvufî Hayat Algısı, Zihniyet, Tasavvuf Zihniyeti.

Abstract

In general, the reasons for poverty are classified in two: 1) Poverty caused by economic and demographic conditions and, 2) Poverty originated from traditions. This study analyzes the types of knowledge in a literature tradition that contributes to durability of poverty in a sociological perspective in general. In summary, it studies the difference between mystical knowledge and religious knowledge, and its sociological function and transformation in terms of sociology of knowledge and sociology of literature. From the perspective of interdisciplinary studies and cultural studies (geistestwissenschaften) this study departs from sociology of knowledge and sociology of literature and linked to sociology of economics with the concept of mentality. Classical Ottoman Literature and sufi literature as well as folkloric literature are examined, and the readers are directed to related literature. The concepts of contentment, livelihood (rizq), social welfare, laziness, wealth and poverty are explored within the context of religious life.

Key words: Poverty, Ambiguous Poverty, Absolute Poverty, Classical Ottoman Literature (Divan), Sociology of Knowledge, Islamic Mysticism, Sociology of Economics, Mystic Life Perception, Mentality, Sufi Mentality.

* Dr. Dursun AYAN

Aile ve Sosyal Araştırma Uzmanı / T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü

** Bu metin ilk şekliyle Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen Yoksulluk konulu IV. Aile Şurası'na bildiri olarak sunulmuş, *Dördüncü Aile Şurası Bildirileri*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2004, Ankara, s. 3-12'de ilk haliyle yer almıştır. Bu yayının için değişiklikler ve bazı ekler yapılmıştır.

Konunun Sınırları ve Ön Kabuller

Yoksulluğun nedenleri genellikle iki başlıkta toplanmaktadır: 1-) İktisadî ve demografik koşulların neden olduğu yoksulluk. 2-) Bazı geleneklerin sürdürülmesinden kaynaklanan yoksulluk.

Bu uyuşma ek ve çalışmanın amacını belirtmek için, geleneklerin sürdürülmesi olgusunu iki ana öbeğe ayırmak gerekir:

A-) Üretim ve uygulamaların sürdürülmesi,

B-) Yoksulluğu teşvik eden her türlü bilginin sosyolojik işlevi ve dönüşümü.

Bu nedenle yoksulluğu teşvik eden bilgi dönüşümünün burada ele alınışı doğrudan iktisadi bir konu değil, bilgi ve edebiyat sosyolojisi bağlamında bir iktisat sosyolojisi konusudur. Daha genel bir ifade ile bir zihniyetin bilgi kaynaklarını edebiyattan okumaktır. Başka bir ifade ile “sürdürülebilir yoksulluğun bilgi temelleri”nin düşünce inanç dünyasındaki izlerini sürmektir.

Bu çalışmanın bilgi sosyolojisi ile bağlantısı açısından üç ana bilgi öbeğini yazının okunması süresince yedeğe almak gerekir: 1-) Amiyane bilgi, 2-) Dinî bilgi, 3-) Mistik (tasavvufî) bilgi. “Batı Mistisizmi Tasavvuf değildir” diyen ve bir ölçüye kadar haklı olan tartışmalar akla getirilirse de, burada tasavvufî bilgi, en azından dinî bilgiden farklılaştığı için mistik bilgi ulamında ele alınmıştır. Tasavvufî bilginin amiyane bilgi olarak evrimleşmesi ve bir tür halk mistisizmiyle sürdürülmesi de amiyane bilgi öbeği açısından önemlidir. Dikkate alınan örneklerde her ne kadar, halk edebiyatına başvurulsa da Divan ve Tasavvuf Edebiyatı alanlarından örnekler seçildiği için konu olarak ikinci bir sınırlama da edebiyat alanında yapılmıştır. Genel bir kabulleniş ve ön bilgi olarak demek gerekir ki tasavvufî bilginin geniş okuyucu kitleleri üzerinde bıraktığı edebî ve duygusal etki, bilimsel ve dinî bilginin bıraktığı etkiden daha da güçlü ve gelenekselidir. Bu nedenle

yoksulluk konusunun tasavvufî söyleme yatkınlığı ve bu anlayışın eleştirilişinde edebî üslubun kullanılması bir edebiyat sosyolojisine başvurmayı gerektirmiştir (Gurvitch, 1985: 229-248).

Edebî metinler kadar konuyla ilgili yaygın sözler de amiyane bilgi birikiminin yansımaları olarak bu metnin okunması süresince akılda tutulması gereken diğer örneklerdir. Bu bilgiler konunun anlaşılmasında bilgi yanında bir esin (ilham) sağlamaktadır. Doğrudan yoksulluğu benimseyen, çalışmayı, servet edinmeyi tercih etmeyen, bu durumları hor gören, zenginliği olası günahkârlık sayan ifadeler konunun kapsamı içinde sayılmaktadır. Çünkü burada dökümü yapılmayacak kadar çok sayıda edebî metinde ve sözlü kaynakta “kader”, “fani dünya”, “dünya malı dünyada kalır”, “kefenin cebi yok”, “bir hırka bir lokma”, “bir kaşık aşım ağrısız başım” gibi ifadelerle karşılaşmaktadır. Yoksulluk ve onu tamamlayıp sürdüren kavram olan tembellik, “elini eteğini dünyadan çekme” gibi görünüm, reel ekonomik koşulların dışında, geniş halk kitlelerinin kuşağına bu şekilde varabilmektedir (açıklama.1). Bazı divanlar, ilahi ve türkü sözleri ayrıntıları ile gözden geçirildiğinde bu temaların daha etraflı işlendiği kendini göstermektedir. Aslında bugünkü toplum hakkında anket ve mülakatla belirlenen pek çok bilgiye eski toplumlar hakkında bilgi ve edebiyat sosyolojisi anlayışı ile ulaşmak mümkündür. Zaten eski zamanlar ve toplumlar söz konusu olunca başka bir araştırma tekniği bulmak da nerede ise imkânsız görünmektedir.

Metinde, tasavvufun yoksulluğu çağrıştırdığı ifadeler verilirken bunu eleştiren örnekler de dikkate alınmıştır. Bu örnekler daha az olduğu için, metin içinde dengesizlik görünümü verse de, kabaca özetlenmiş ya da dipnotlarla kaynakları belirtilmiştir.

“İslâm tasavvuf zihniyeti” derken kullanılan “zihniyet” kavramı Ortodoks İslâm’ın sonrasında oluşan durumu açıklamak için kullanılmıştır

(açıklama.2), yoksa İslâm inancının özgün haliyle yoksulluğu teşvik ettiğini söylemek için değil. Ayrıca İslâm kavramı tasavvufu niteleyen bir sıfat olarak Hıristiyan Tasavvufu, Hint Tasavvufu gibi diğer örneklerden ayırmak için kullanılmıştır. Ayrıca “İslâmî” nitelemesi, bu tasavvuf zihniyetinin *Kur’an* ve Sünnet gibi iki temel kaynağa şu veya bu şekilde yönletimde (referans) bulunarak kendini açıkladığı için kullanılmıştır. Ancak “yoksulluk”, “fakirlik”, “tevekkül” kavramlarının *Kur’an* ve Sünnet kullanımı ile tasavvufi yorumlarının aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu nedenle özellikle “tasavvuf zihniyeti” kavramı kullanılmıştır (açıklama.3) Ancak tasavvuf gelenekleri arasında bir ayırım yapılmamış, Melâmilik ve Fütuvvet kavramları nispeten ayrı tutulmuştur (açıklama.4)

Bilimsel ve felsefi düşünce bir yanı ile teknik bilgiye dönüştüğü için üretimi ve iktisadi büyümeyi, zenginleşmeyi destekleyen bir canlılık yaratmaktadır. Amiyane bilgi ve tasavvufi bilgi olarak bazı metinlerde ifadesini bulan bilim ve felsefe (önemli ölçüde hikmet) karşıtlığının da dolaylı olarak, zaman içinde üretmeyi ve zenginleşmeyi olumsuz etkilediği ve yoksulluğa neden olduğu düşüncesine itibar edilmiştir (açıklama.5).

Gündelik hayatın her gün yeniden örülen gerçeği ve felsefi antropoloji açısından bakılır ise; Bir kişi (istatistiki toplum birey olmaktan kurtulmuş birisi) kendi kişisel bütünlüğü içinde yoksul veya zengin olma hallerinden birisini tercih ederek dünyada saadet kazanacağına ya da ahirette cennete gideceğine inanıyor ise bu tercih karşısında saygılı olunmalıdır. Ancak kendilerini dünya cennetinde zenginleştirerek fakirliği Müslüman’ın ya da solcunun, ya da Hindu’nun iman vazgeçilmezi diye dayatanların tutumları özel bir yabancılaşma tarzı olarak felsefede, özel bir hastalık olarak psikiyatride ele alınmalıdır. Bu çalışmada kişilerin tercihleri üzerinde dinî bir değerlendirmede bulunulmamış; bu tercihler kar-

şısında bilinemezci (agnostik) ve saygılı bir tutum içinde olunması gereğine inanılmıştır. Çünkü tanrısal, dinsel ve tasavvufi bilgi ve esinlenmeler bunu algılayan insanın maneviyat kabında şekillenmekte ve bu kabın hacmince bir nicelik ve nitelik kazanmaktadır (açıklama.6). Yoksulluğun antropolojik bir olgu, felsefi bir görüngü (fenomen) olarak ele alınması da ayrıca gerekmektedir. Olgu bu çerçevede ele alınırsa, yoksulluğa kötü diyen ve destekleyenlerin durumu ile bunu kendiliğinden benimseyenlerin durumu nitelik olarak daha iyi ayrışacaktır. Dolayısıyla yoksulluk ideolojisinden sosyolojik, politik veya dinî itibar sağlayanların gereksiz suçlanmaları da ortadan kalkacaktır.

Oluşmuş sınıflı toplum yapılarında ve bu yapılar süreklilik kazandırılmasında tasavvufi maddî söylemler art zamanlı ve eş zamanlı işlevsel olmuştur. Yoksullara yardım Tanrı’nın emri olsa da tarihin erken dönemlerinden beri bu iş ile ilgilenen kurum ve kişilerin istismarı gündeme gelmiştir (açıklama.7). Çağcıl toplumlarda hukuk sisteminin buna bir düzenleme, denetleme ve yaptırım uygulaması gereği gözden kaçırılmamalıdır. Ancak varlıklı olmaktan insanın ve sosyolojik öbeklerin korkutulması her zaman daha geniş kapsamlı bir yardım ve fakirlik algısını gündeme getirme, sürdürülebilir yoksulluğu desteklemektedir. Bu nedenle dikkatin fakirlik ve yardıma ilişkin bireysel ve toplumsal algıyı etkileyen bilgi dolaşımına yöneltmesi gerekmektedir.

“Yoksulluk-din” ilişkisi üzerinde yürütülmek istenen değerlendirme ekseninin “yoksulluk-tasavvuf zihniyeti” eksenine kaydırılması gerekmektedir. Çünkü dindarlığın çağrıştırdığı “muğlak yoksulluk” (Subaşı, 2003: 262-279) ile tasavvuf erbabının müntesiplerini nispeten günahkârlıktan korumak için önerdiği veya bazı müntesiplerinin zihninde oluşan “mutlak yoksulluk” arasındaki fark açığa çıkartılmalıdır. Yoksa bir öbek insan İslâm dinini yoksulluğun nedeni olarak sürekli öne sürecek; diğer bir

öbek insan da yoksulluğu dinen meşrulaştırarak ve bir “sürü iğretilemesi” oluşturarak dolaylı ve doğrudan dini istismar düzeneklerini pekiştirecektir. Dini bilgi ile tasavvufî bilgi arasındaki farkın bilgi sosyolojisi açısından önemi burada yatmaktadır (Gurvitch, 1985: 229-248).

Tasavvuf zihniyetinin yoksulluğu teşvik eden (ve/ya gibi algılanan) edebî geleneği bu dini muğlak bir vebal altına soksa da; İslâm Uygarlığı'nın tarihî mirası bu durumun tersine önemli zenginlik dönemlerini, üretici anlayışı, felsefe, bilim ve teknolojide seçkin dönemleri, sosyal devlet anlayışını göstermektedir. Aslında edebiyat ve diğer sözlü gelenekte yoksulluk ile mücadeleyi ilke edinen önemli izler de vardır. Çünkü tüm edebî metinlerin ve sözlü kültür malzemesinin yoksulluk peşinde bir tasavvufî evcilleştirmeyi sürdürmesi mümkün değildir. XVI. yüzyıl gibi bir zaman belirlemesi yapılarak İslâm Dünyası çözülme devri (açıklama.8) denilirse, Ziya Paşa'nın bir beytindeki belirlemeye kulak vermek gerekir.

*Diyâr-ı küfrü gezdüm, beldele, kâşâneler gördüm
Dolaştım Mülk-i İslâm'ı bütün virâneler gördüm*

Edebî metinler çöküş halinde bir uygarlık zihniyetine işaret ederken kendi eleştirisini de içinde taşımaktadır. Eleştirel durum tarihî gerçekliği ve onun göstergesi olan özgürlük olgusunu ortaya koymada sosyolojik hayatın diriliğine işaret etmektedir.

Yönteme İlişkin Bir Not

Bu çalışma için bir bilimsel tutumdan bahsetmek gerekirse, geri planında “Yorumlamacı (Hermeneitlik) Teknik”(açıklama.9) anlayışının yattığını belirtmek gerekir. Çünkü metin okumalarında metnin oluşturduğu tarihî kültürel birikimin tefsiri söz konusudur. Ancak bu gibi kültürel geri koşullu çalışmalarda yorumlamacı tekniğin kullanılması Anti-Pozitivist bir bilim anlayışından veya yorum-

lamacı tekniğin moda olmasından dolayı değil konunun gereğindedir.

Halk arasında kullanılan yaygın deyimler, atasözleri, hadisler, önemli kimselere atfedilen bazı hikâyeler, edebiyat niteliği olan dizeler, halk türküleri çoğunlukla dinî, bilimsel ve felsefî bilgilerden daha etkili olmaktadır (Tunalı, 1984: Gurvitch 2003). Politik ve akademik iktisadî politika kuramlarının toplumları anlayıp kolayca yönlendiremediği bilinmektedir. Çünkü bu kuramların kavram örtüsü yabancı kültürlerde şekillendiği için önemli sorunlar yaratmaktadır (açıklama.10). Amiyane bilginin şekillendirdiği veya amiyane bilgide kendini gösteren sosyo ekonomik hayat çok daha gerçekçi bilgiler ortaya koymaktadır. Bilgi sosyolojisi açısından toplumsal yapılar ve bunlara karşılık gelen bilgi türlerinin bilinmesi bu bakımdan önemlidir.

Zihniyet Olgusu

Din olgusuna sosyolojik açıdan bakıldığında dinî bilginin sosyolojik dolaşımı ve sosyo ekonomik işlevi, öyle anlaşılıyor ki *Kur'an* ve *Sünnet*e dayanan Ortodoks İslâm kavram ve akidelerinin dışında bambaşka görünümde de sergilenmektedir. Bu durum arı bilgi, öz bilgi, kuramsal bilgi ile gündelik bilgi farkında kendini gösteren “zihniyet” kavramını ve olgusunu beşerî bilimlerin aynasına çıkarmaktadır. Örneğin, bir yanda Hz. Muhammed'in çalışma önerileri ve Cuma Suresi'nde çok net belirtilen çalışma hayatına katılma ilkesi, bir yanda çalışmaktan çok da hoşlanmayan görelî olarak bireysel ve toplumsal ölçekte fakirlik yaşayan bir kültürel görüntü. Zihniyetten kast edilen budur: Özgün bilginin zamanla başka bir nitelik kazanarak toplum hayatında işlev kazanması ve geleneksel olarak devreye sokulması.

“Geleneksel anlayışların sürdürülmesinden” kaynaklanan yoksulluğun ve geleneksel yapının anlaşılması için edebî metinlerden ve sözlü kültür

malzemesinden hareket edilmesi farklı bir araştırma alt başlığını zorunlu kılmaktadır (açıklama.11). Zihniyet (mentality) kavramının anlaşılması bu bakımdan önemlidir. Çünkü zihniyet oluşumları oldukça karmaşık nedenlerden dolayı bir gerçeğin başka bir şekilde anlaşılmasına dümen suyu hazırlayan akıntılar gibidir (açıklama.12). Burada İslâm tasavvuf zihniyetinin yoksulluğu teşvik eder görünümleriyle Ortodoks İslâm'ın çalışma ve üretmeyi buyuran yanı arasındaki fark, zihniyet olgusunun eleştirel olarak anlaşılması bakımından önemlidir. Sözlü geleneğin ve edebiyatın zihniyeti yansıtaçağı düşünülerek böyle bir yöntem anlayışı benimsenmiştir. Kaldı ki ölü toplumlara anket uygulamak da mümkün değildir.

Bir olgu ve kavram olarak bakıldığında; zihniyet, en genel anlamda toplumsal değişimin bilgi yönüne işaret eden bir olgudur. Çünkü bir gerçeğin kavram ve öz olarak ilk hali zamanla tek tek insanların ve sosyolojik öbeklerin bu gerçeği algılama ve hayata geçirme aşamalarında özgün niteliğinden uzaklaşmaktadır. Bu durum bir yandan böyle devam ederken zamanla yine insan kendi ve/ya olguları hakkındaki bilgisini kendisine nesne kılarak gerçeğine yeniden bakabilmektedir. Bu açıdan zihniyet kendini şekillendiren iktisat hayatının ya da gündelik görünümlerinin dışında paranteze alınarak bilgi sosyolojisinin konusu olmaktadır. Bir yönüyle bilgi sosyolojisi bu işlevini sürdürürken diğer yandan sosyolojinin sosyolojisi diyebileceğimiz bir yöntem alanını da şekillendirmektedir. Dolayısıyla zihniyetin bir olgu olarak toplumdaki sosyo-ontolojik yönü, bir kavram olarak düşünsel anlamdaki ontolojik yönü her zaman zihniyetin bizzat kendisini kendine konu edinen ve bilginin kendisi ile sorununu ele alan epistemolojiye çıkmaktadır. Bu ise toplumla düşüncenin, sosyoloji-felsefenin kavşağında buluşmasını, bazı sofistike durumları zorunlu kılmaktadır. Zihniyet oluşumlarını büyük ölçekli sosyoloji kuramları açısından iki öbekte ele almak

mümkündür; Birincisi Yapısal İşlevsel yaklaşımdır. Çünkü toplum hayatı bir gerçeği (özgün dini bilgiyi) kendi yaşantısı içinde yeniden işlevselleştirerek (zihniyet haline getirerek) kendi yapı özelliklerini sürdürmektedir. İkincisi Çatışmacı ve/ya Diyalektik yaklaşımdır. Çünkü bir gerçeklik (çalışma, yardım, yoksulluk) tarihin bir döneminde kendini ortaya koyduğu halinden uzaklaşmış, olgu bir zihniyet oluşumuyla kendine yabancılaşarak yeni özellikler, sentezler ortaya koymuştur. Hatta daha da ileri giderek kendi sistemini oluşturan teo-sofik bir tabakalaşmaya zemin hazırlamıştır.

Kanaat ve Yoksulluk

Tanrı, kullarının hem olanak ve gelirlerin az olması durumunda ruh göçgünlüğüne (depresyon) hem de aşırı mal birikimi karşısında meta fetişizmine düşmemeleri için onlara kanaat sahibi olmayı önermektedir. *Eski Ahit* ile *Yeni Ahit*'i oluşturan kutsal metinler ve *Kur'an-ı Kerim*'den bu izlenimi edinmek mümkün olduğu gibi bazı hadisler gibi dinî kaynaklar da buna değinmektedir. Bugünün yoksullukları dikkate alınır, sanki zengine önerilen kanaatkârlık muhatabını şaşırıp tembellik müptelası olmuş fakirin benimsediği bir yoksulluk ideolojisinin temeli olmuştur. Halbuki zengin fakir ayrımında aşırı farkların olduğu, gelir dağılımı ve refah sorununun yaşandığı İslâm ülkelerinde zenginin kendini daha zenginleştirmesi fakirin de daha fakirleşmesi ilahî emrin yeterince algılanmadığına işaret etmektedir. İşte bu durum da bir zihniyet görüngüsüdür, çünkü çalışmanın ve kimseye muhtaç olmadan yaşamının "temel etkin kulluk standardı" mesajı geniş mümin tabakaları için uzun tarih geçişinde anlamını yitirmiştir.

Örneğin *Mârifetname*'de Erzurumlu İbrahim Hakkı (Kahya, 1999: 371-385), açlığın nimetlerini belirtirken konu okuma ve zikir esnasında fazla yemek yemekten kaynaklanan engelleri ve aşırı

yemek düşkünlüğünü anlatmaktan çıkıp tamamen bir açlık tavsiyesine dönebilmektedir. Onun konuyu anlatmadaki iyi niyeti ve XVIII. yüzyıl duygusallığı “bir lokma”yı bile kazanıp rızık peşinde koşması gereken insanı “pasif tevekkül”e sürükleyebilmektedir (açıklama.13). Ansiklopedik çalışmalar alanında Türk entelektüel kültürünün ilginç kaynaklarından biri olan *Mârifetname* içerdiği popüler konularla, bilimsel temalardan daha çok dikkat çeken bir eserdir. Ancak bu eserde zenginlik tavsiye edilmediği gibi bilim ve teknolojinin de bir anlayış olarak benimsenmemesi gerektiği hususunda mesajlar ve şiirler vardır.

Evliya kıssalarında, menkıbelerde, bazı kıssadan hisselerde yoksulluğun bir mazumluk durumu olması, Hızır Aleyhisselâm ile ilgili kıssalarda yardıma değer olanların yoksul insanlar olması oldukça bilinen konulardır. Yoksula (yolcular, yetimler) yardımın Tanrı'nın bir lütf-u keremi olarak *Kur'an-ı Kerim*'de oldukça sık belirtilmesi ile edebî metinler arası konuların birbirine koşturması dikkate değer olmakla beraber *Kur'an*'daki ceht, gayret, dünyaya dağılmak, tefekkür etmek gibi dinamik kavramlar menkıbelerde geçiştirilmektedir. Menkıbelerde yer alan varlıklı insanlar ise sadece yardımlaşmada verici aktör olarak yer almakta, onların çalışmaları pek dile getirilmemektedir. Böyle bir edebî üslubun oluşması ise edebiyat sosyolojisi ve popüler tarih açısından ayrıca incelenmeye değerdir.

Edebî metinlerde roman ve hikâyelerin su yüzüne çıktığı dönemlerde de zenginlik-yoksulluk ikili yapısı zengini çalışma koşulları ile değil, ancak yoksula yaptığı iyilik ve gösterdiği üstten bakan hoşgörüsü ile ele almaktadır. Sinema filmleri ve televizyon dizileri de bu eski geleneği önemli ölçüde yaşatırken sömüren, acımasız kapitalist zengin kötü ile mazlum fakiri karşı karşıya getirmekte, zengin musibetlere uğrayarak, fakir ödüllendirilerek filmler sonlandırılmaktadır. Bu gibi sosyalist temalar ile

tasavvufî temaların birbirini izlemesi “muğlak iyi” ile “muğlak dindarlık” ve “muğlak sosyalistlik/solculuk” ile “muğlak mazumluk” kavramlarını edebiyattan görsel sanatlara aktarıldığını göstermektedir. Mutlaka bunların ayrıntılarına girildiğinde bahsedilen öğretilerinin dışında örnekler bulunacaktır. Ancak zihniyet oluşumunda genel etkinin geçmişte geleceğe süreklilik gösterdiği ortadadır.

Bunlara batı ve doğu masallarından, romanlarından örnekler de bulunabilir ki bunlar evrensel yoksulluk ve mazumluk temalarının benzerleri veya simülasyonlarıdır (açıklama.14).

Eleştirel Metinler

Yoksulluk ile tasavvuf zihniyetinin birbirini çağrıştıran temalarından rahatsızlık duyan şairler bu durumu eleştiren eserler vermişlerdir. Çünkü yoksulluğun dine mal edilmesi ve tembelliği, pasif tevekkülü çağrıştırmaya kolay kabul edilecek kültür kalıpları değildir. Dünyadan elini eteğini çeken insan tipinin (zâhid) bunun tersi bir insan tipi ile (rind) karşılaştırıldığı, tartışıldığı Divan Edebiyatı'nın bilinen konularındandır. Fuzulî (1480-1556) gibi bir şairin bile bu konuyu işlemesi dikkate değerdir (açıklama.15). Fuzulî'nin toplumsal içerikli ünlü dizisinde aslında asgarî gelirden uzak kalmaya onun da gönlünün el vermediği anlaşılmaktadır: Kendinde Mecnun'dan daha fazla âşıklık yeteneği olduğunu söyleyen ve dinî şiirleri ile de seçkinleşen Fuzulî'nin de belirli bir gelirden uzak kaldığını söylemek mümkün değildir. Dönemin sultanından bir kaside ile himaye gören emeği sarf etmiş, bürokratların maaşını geciktirmesi durumunda da gerekli şikâyeti sultana iletmek, toplumsal sorunlara deyinmek cehdini göstermiştir:

Selam verdim rüşvet değil deyü almadılar

Fuzulî

Necatî ise, daha genel bir kapsama, zâhidane bir anlayışı eleştirmiş, onu dünyanın hiç bir tadından

anlamayan biri yerine koymuştur. Çünkü zahit aynı bu halini de diğerlerine empoze ederek bir seçkinlik sağlamaktadır. Kaldı ki zahit bir tavırda yaşayan Erzurumlu İbrahim Hakkı da zamanla dünyevî aşk yanında felsefe, matematik ve fen bilimlerinden uzak durmayı tavsiye edecektir:

*Zahit kişilenir bana perhiz öğretir
Nigâr-ı gâmi ne bilsin yenir sanır
Necati
Eğer ilm-i aşka gönül olsa kâbil
Yazarsın o bir noktadan bir resail*

.....

*Hesab u hendese ilm olmamış bir âyn-ı nâdân
Hidayet okudun lâkin hidayet sanma sen anı
Erzurumlu İbrahim Hakkı
Maarifetname'den (s. 492-495)*

Nitekim kendisi de ilginç bir anarşizmin örneği sayılması gereken Neyzen Tefvik de mutasavvıfların pasifize eden ifadelerini Mevlâna ile ilgili dizelerinde aşağıdaki gibi dile getirmiştir:

*Ulum-ı zahire burda güneşte bir yarasa
Fezâ-yi lâyetenahiyyet acizden de kısa
Uyûn-ı felsefe a'mâ vukufu fen kötürüm
Bir yerde ben şunu bildim demek cahim, uçurum
Neyzen Tefvik
(Azab-ı Mukaddes'den)*

Bu durum bir hayat tarzının timsali olarak tasavvuf zihniyetinin itibar ettiği bir kimlik göstergesi olmuştur. Divan edebiyatı metinlerinde zaman zaman bu dünya malına, paraya meyletmez gibi görünen insanın ne kadar da mala mülke düşkün olduğu iğneli bir şekilde dile getirilmektedir. Bağdatlı Ruhî (Ruhî-i Bağdâdî) XVI. yüzyıl Klasik Dönem Osmanlı Edebiyatı divan şairlerindedir. Eserlerinden en önemlisi olan “Terkib-i Bend”inde dünya hayatını seven ama Tanrı'yı da ihmal etmediğini ifade etmeye çalışan bir şairdir. Onun düşüncesinde varlık-yokluk, acı-tatlı, buluşma ve kavuşma dünya

gerçekleridir. Zevk ile gamı bir arada tutmak gerektiği kanısında rindanedir ve dışa dönük bir hayat tarzını, harcamayı da önermektedir. Hatta içe kapalı tasavvuf ehlinin parayı daha çok metalaştırdığını ifade etmektedir:

*Bu âlem-i fânide safâyı ol eder kim
Yeksân ola yanında eger zevk u eger gam
.....
Sofî ki safâdan geçinir Malik-i Dinar
Bir dirhemini alsan olur hatır-ı derhem*

*Her münkir-i keyfiyyet-i erbâb-ı harâbât
Öz aklı ile Hakkı diler kim bula heyhât
Bağdatlı Ruhî
(Cengiz, 1982: 286)*

Döneminin şairlerinden Fuzulî'den daha farklı bir üslubu olduğu sezilen Bağdatlı Ruhî söz konusu eserinin “Altıncı Bend”inde yoksullara yardım dağıtma ve bundan itibar ve çıkar sağlama ile ilgili bir temaya değinirken de şöyle demektedir:

*Vardım seheri taat için mescide nâ-gâh
Gördüm oturur halka olup bir nice güm-râh
Girmiş kemer-i vahdete almış ele tesbih
Her birsinin vird-i zebânı çil ü pencâh
Didim ne sayarsız ne alırsız ne satarsız
K'aslâ dilinizde ne nebî var ne de hod Allah
Didi biri mim şehrimizin hâkim-i vakti
Hayretmek için halka gelür mescide her gâh
İhsânı ya pencâh ü ya çildür fukarâya
Sabreyleye ki demdir gele ol mîr-i felek-câh
Geldiklerini mescide bildim ne içündür
Yüz döndürüp andan dedim ey kavm olun âgâh
Sizden kim trağ oldu ise Hakka yakındır
Zirâ ki delâlet yoludur tuttuğunuz râh
Tahkik bu kim hep işiniz zerk ü riyadır
Taki'desiz tâatiniz cümle hebâdır
Bağdatlı Ruhî
(Cengiz, 1982: 286)*

Namık Kemal ise tevekkülün zenginlik ve fakirlik karşısında herkesi kapsaması gereken bir inanış olduğunu belirtmekte ve emeğe dikkat çekmektedir. O bir yönüyle dinî konuların poetik yorumuna girmede Mehmet Akif’i de hazırlamıştır, toplumsal gerçekçi (réalisme social) bir edebiyat geleneğinin örneğini vermiştir:

*Bize gayret yakışır, merhamet Allahındır
Hüküm-ü âti ne fakirin ne şehenşahındır
Dinle feryadını kim tercüme-i ahındır
İnledikçe ne diyor bak vatanın her nefesi*
Namık Kemal
(Kocatürk, 1971: 83)

Yine, Namık Kemal “Hürriyet Kasidesi”nde eleştirel bir üslup ile şöyle söylemektedir:

*Cihanda kendini her ferden alçak görür ol kim
Utanmaz kendi nefisinden de âr eyler melâmetten
Felekten intikam almak demektir ehl-i idrake
Edip tezyid-i gayret müstefid olmak nedametten*
Namık Kemal
(Kocatürk, 1971: 70)

Mehmet Akif Ersoy ise Safahat adlı eserinde eleştirel niteliği yüksek şöyle bir ifade kullanmaktadır (açıklama.16):

*Evinde hastalanan varsa, borcudur: Bakacak;
Şifâ hazinesi derhal oluk oluk akacak.
Demek ki: Her şeyin Allah ... Yanaşman ırğadın O;
Çoluk, çocuk O’na âid: Lalan, bacın, dadın O;
Vekil-i harcın O; kahyan, müdür-i veznen O;
Alış seninse de, me’sûl olan veriştin O;
Denizde cenk olacaktı ... Gemin O, kaptanın O;
Tabîb-i aile, eczacı ... Hepsi hâsılı O.
Ya sen nesin? Mütevekkil ! Yutulmaz artık bu!
Biraz da saygı gerekir ... Ne saygısızlık bu!
Hudâ’yı kendine kul yaptı, kendi oldu Hûda;
Utanmadan da tevekkül diyor bu cür’ete ... Ha?*

Mehmet Akif Ersoy *Safahat*’ta işlediği toplumsal temalar ile dikkate değer bir şekilde “pasif tevekkül

zihniyetini” eleştirmektedir. Çünkü onun da korkusu muğlak yoksulluk ile din arasında kurulan yanlış ilişkinin hem toplum hayatının genel gidişatına hem de Ortodoks İslâm anlayışına zarar vermesidir. Edebiyat kuramları açısından bakılır ise, ortaya çıkışı ve gelişmesi döneminde, Akif’in şiiri sosyoloji ile en fazla ilişkilendirilebilecek “toplumsal gerçekçilik” kuramını yansıtmaktadır.

Daha sonraki dönem tasavvuf zihniyeti, benzer konulara işaret etse de Mehmet Akif’ten sonraki edebiyata girilmemiştir. Tasavvuf edebiyatı yaşadığı kadarıyla kendini devam ettirmiştir. Ancak propaganda ve öğreti olarak tasavvufun çağcıl iletişim araçlarını kullanarak pasif zihniyet anlayışını sürdürdüğünü görmek mümkündür. Bazı romanlar, eski metinlerden dönüştürülen diğer yazı türleri, hatta yabancı yayınlardan çevirilerle yaşatılan pasif tevekkül edebiyatı ilginç bir araştırma konusu oluşturabilecek niteliktedir. Edebiyat eserlerinin televizyon ve sinema uyarlamaları sadece bilinen birkaç büyük edebiyat eseriyle kalmayıp, tasavvufi temaları da yaşatmaktadır.

Bitirirken

Buraya kadar verilen örnekler, genel anlamda bir tasavvuf eleştirisi izlenimi vererek din dışını çağırırsa da asıl amaç olarak İslâm dininin ana ilkeleri ile pasif tasavvuf zihniyetinin farklılıklarına değinilmiştir. Çünkü bilgi ve edebiyat sosyolojisi XVI. yüzyıl sonrası Türk edebiyat geleneğinde ve Kur’an’da bu ayrımı ortaya koymaktadır. Çünkü yoksulluğun bir reel-ekonomik tarafı olduğu gibi, kültürel yenden üretiminin de yoksulluğu bilerek ya da bilme-yerek teşvik ettiği ortadadır.

Son zamanlarda yardımlaşma kuruluşlarının, gittikçe artan sayıda ortaya çıkması ve büyük bir prim yapması insanlık adına önemli ve olumlu gelişmelerdir. Yardımlaşma, tüm semavî dinlerde olduğu gibi, İslâm anlayışında ve İslâm Uygarlık çev-

relerinde de kendisine layık bir işlev yüklenmiştir. Kamusal anlamda olduğu kadar, önemli dayanışma geleneklerinin ve sivil toplum örgütlerinin oluşmasından öncelere dayanan birikimleri vardır. Ancak sivil toplum örgütlerinin ortaya çıkmasıyla beraber geleneksel toplum tipinde kendini gösteren dayanışma ve yoksullukla savaşım tesadüfî nüfus yapılarına göre şekillenmiştir. Bu gelişmenin ileride nasıl bir mahiyet kazanacağını tarih gösterecektir.

Bu çalışmada belirtmek istenen ana konu, yardım ve yoksulluk kavramlarına veya olgularına eleştirel bir yaklaşım olduğu için sivil toplum örgütlerin yoksullukla savaşımında eski eleştirileri hak edecek bir istismara neden olup olmayacağıdır. Çünkü çalışma ve üretme kültürüyle beslenmeyen insanların sürekli iyi niyetli ya da kötü niyetli yardım almaları sosyolojik boyutlu yeni sorunlar yumağını büyütecektir. Bu anlamda “sürdürülebilir yoksulluk” bir sosyolojik tercih olabilir.

Genellikle Ramazan aylarının birkaç gün öncesine gelen yardım dağıtımının dağıtıcı açısından bir hayırseverlik, yardım alan açısından da sefalet tablosuna dönüşmesi iktisat sosyolojisi ve bilgi sosyolojisi açısından çok hassas konulardır. Yardım olgusu arkasına sığınarak vergi kaçakçılarının ve reel zekâtından gerekeni vermeyenlerin bir istismar sistemini işletmeleri, hatta bunu kurumlaştırarak sosyal adaletin bozulmasına neden olmaları söz konusu olabilir. Dünya malına sahip olmak istemeyenlerin ve onlara yardımcı Tanrı emri sayanların tarihten bu güne getirdiği iktisadi durum ortadadır. Eğer yardım ve infak olguları dinen gerçek işlevini kazanacaksa istismarların giderilip çalışma kültürünün yaygınlaştırıldığı toplumlar Tanrı'nın emrine daha uygun deneyimler ortaya koyacaktır.

Tabii ki her konu gibi bu çalışmada ele alınan konunun da daha kapsamlı olarak gözden geçirilmeye gereksinimi vardır. Çünkü bilimsellik iddiasında olan her bilgi türü baştan eksikleri ve hataları olacağını kabul etmek zorundadır.

AÇIKLAMALAR

Derginin yazım kuralları nedeniyle aşağıdaki kaynakça kısmında yalnız alıntı yapılan çalışmalar belirtildi, ancak okuyucu bu yazıda ele alınan düşünceyi şekillendiren diğer kaynaklarla ilgilenmek isterse bu açıklamalar kısmında künyelerine ulaşması mümkündür.

1-) Tasavvuf edebiyatı ile ilgili divanlar, mesneviler, menkıbeler, bazı atasözleri, Mevlâna gibi ünlü mutasavvıfların divanlarından yapılan seçkiler, güldesteler, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname adlı eseri gibi çok sayıda baskısı yapılarak geniş okuyucu kitlelerine ulaşan düz yazı ve şiiri birlikte içeren metinler, nasihatnameler (pendnâme), tasavvuf temalı Alevi-Bektaşî nefes ve türküleri burada hemen akla gelen kaynaklardır. Dünyadan el etek çekme, ruhî kuvvetleri terbiye, nefsi ve tabii istekleri yenme, içi (batını) temizleme ve zâhidâne bir yaşayış yolu gibi kavramların tasavvuf anlayışındaki yerine ilişkin bkz. Louis Massignon, “Tasavvuf” maddesi, İslâm Ansiklopedisi (MEB), cilt. 12, s. 26-31.

2-) “Ortodoks İslâm” kavramından kasıt, mistik ve diğer skolastik anlayışlarla değişikliğe uğratılmadığı düşünülen “ideal/ideel” bir durumdur. Bu kavramı, belki, bir Asr-ı Saadet dönemi anlayışı ve kültürel edinimler, psikolojik kabullenişler dizgesi gibi kurgulamak mümkün olsa da her zaman tartışmaya açıktır.

3-) Yoksulluk ve din konusunda odaklanmış birkaç çalışma bkz. Subaşı, Necdet (2003) “Yoksulluğun Muğlak Dinselliği”, Yoksulluk, II, Deniz Feneri yay., İstanbul 2003. s. 262-279; Yaman, Ahmet (2003) “Üç Kutsal Kitabın Yoksulluk Tasavvuru ve Aldığı Önlemler”, Yoksulluk.II, (s. 214-221); Bilgin, Vejdi (2003) “Dinlerin Yoksulluğu Algılayışı Üzerine Bir İnceleme” Yoksulluk.II, (s. 222-237); Aydın, Mahmut (2003) “Kuran Eksensiz Mücadele/ Yoksulluk Teolojisinin Yansımaları” Yoksulluk.II, (s. 238-251); Güner, Osman (2003) “Geleneksel İslâm

Düşüncesinde Fakirlik Söylemi: Fakirlik Erdem mi Esaret mi?”, Yoksulluk.II, (s. 252-261).

4-) Melâmilik ve fütüvvet olgularının bu konunun biraz dışında tutulması gerektiği kanısına varmama Gölpınarlı, Abdülbaki (1992) Melâmilik ve Melâmiler, (ikinci baskı-tıpkıbasım), Gri yay., İstanbul ve Sabri F. Ülgener'in çalışmaları neden olmuştur. Hilmi Ziya Ülken'in Türk Tefekkürü Tarihi (iki farklı baskısı var) adlı eseri de tasavvuf kısmında aktif ve anarşist tasavvuf anlayışlarını değerlendirmektedir; Erol Güngör, Türk mutasavvıflığında daha dinamik ve işlevsel bir yan görmektedir. Nasrettin Hoca'nın felsefi kimliğinin bir tarafa bırakılarak ona sadece bir mutasavvıftır diyenlerin görüşlerine katılmasak da onun gibi bir mutasavvıfın durumu ayrıca ele alınmalıdır. Kaldı ki Mikail Bayram Nasrettin Hoca'nın dışa dönük, dinamik tasavvuf anlayışını protest/avangarde bir üslup ile ele aldı (Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren, 2001, İstanbul). Bilim, teknoloji ve spor konularına duyarlı tekkeler, cemiyetler ve diğer dinî-tasavvufi kurumlaşmalar tarih sahnesinde oldukça canlı örnekler oluşturmaktadır. Türk ve dünya spor geleneğinin en önemli kurumlarından olan Okmeydanı, dünyadan el etek çekmeyi bir iktisadî ve entelektüel pasifizme dönüştürmeyen oluşumlar, Ahilik örgütleri, Bacıyan-ı Rum kadın örgütleri her zaman farklı örnekler olmuşlardır.

5-) Örneğin Mevlânâ'nın eserlerinden hareketle yaptığımız bir çalışmada bu konuya değinme olanağı olmuştur. Ayan, Dursun (2001) “Mevlânâ'nın Felsefe ve Mantık Karşısı Birkaç Beyti Üzerine İslâm Ortaçağ Bilim Tarihi ve Sosyolojisi Açısından Notlar”, Düşünen Siyaset, Sayı. 16, (Bilim Tarihi Özel Sayısı); Ayan, Dursun (1999) “Osmanlı'da İdeoloji İzleri: Folklor ve Edebiyattan Örnekler”, Düşünen Siyaset, sayı:7-8, Ağustos/Eylül-1999, (Osmanlı İdeolojisi Özel Sayısı), s. 101-146. Ne kadar bilindiği tartışılrsa da geniş insan öbekleri tarafından daha çok

sözü edilen Mevlânâ Celaleddin bazı iktisadî kavramlara da değinmiş ve kendi üslubu ile Mesnevî'de bunları ele almıştır. Bkz. Safalı, A. Gülçin (2006), Mevlana'nın Mesnevisi'nde İktisat Ahlakına İlişkin Kotlar ve Kalkınma İktisadî İle Olası İlişkileri, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

6-) Tanrı, din ve tasavvuf kavramları birbirini tamamlayan vazgeçilmez kavramlar olsa da “Tanrı (=Allah) kavramının anlaşılmasında zaman zaman dinî ve tasavvufî zihniyetlerin engel oluşturabileceğini de hesaba katmak gerekir. Bkz. Tolstoy (1997) Din Nedir?, Kaknüs yay., İstanbul; Büber, Martin (2000) Tanrı Tutulması, Lotus yay., Ankara; Aydın, Mehmet (1981) Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi, Umran yay., Ankara.

7-) Yoksula (kimsesize, yolcuya ve yetime) yardım genelde semavî dinlerin, özel olarak da İslâm dininin buyruğudur. Yardım etmek insanda bir özdür ve ilahî mesaj bu öze seslenmektedir. Ancak yardım konusunda duyarlı, elcil (diğergam/alturist) insanların başkaları tarafından istismarı da bilinen şeylerdendir. Kendi dışındaki insanlara yardım etmeye duyarlı olanların istismar edilmesinden daha doğal ve kolay bir şey yoktur. Ancak iyi niyetin bireysel istismarı dışında kolektif istismarı gözden kaçırılmamalıdır. Yardım severlerin bu konuda tedbirli olması zorunludur. “Cömertsin derler masrafa sokarlar, yiğitsin derler kavgaya sokarlar” atasözü bu noktada karşımıza çıkan bir uyarı niteliğindedir. Çünkü “iyilik yap denize at; balık bilmezse Hâlik bilir” sözü iyilikteki karşılıksızlık ilkesine yönletimde bulunmaktadır.

8-) Bu tarihi belirlemede bilim tarihinden hareket eden daha pozitivist bir anlayış benimsenmiştir. Klasik Ortaçağ İslâm Dünyası'nın zayıflamaya geçişi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya göre XIII. yüzyıldan sonradır. Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na göre XVI. yüzyıl sonu, XVII yüzyıl başıdır. İstanbul

Rasathanesi'nin yıktırılması bir ölçüt kabul edilebilir. Osmanlı entelektüel tarihi üzerine yapılan çalışmalar konunun netlik kazanmasına katkı sağlamaktadır. Prof. Dr. Sabri Ülgener çözülme devrini Tasavvuf Ahlakı'nın yükselmesine bağlamakta, kesin bir dönem belirtmemektedir. Bu konudaki bilgilerin netleşmesinde bilim ve teknoloji tarihi ve bunların genel düşünce kültürüyle ilişkisi üzerine yapılacak çalışmalar en somut verileri sağlayacaktır. Çünkü politik bilginin dalgalanması, bunların yörüngesinde gelişen açıklamaları ve medyatik yaklaşımlar henüz sağlıklı bir düşünce ve ölçüt için sorunlu görünmektedir.

9) "Yorumlamacı yöntem" denilmekten özellikle kaçınılmıştır.

10-) Ülgener, Sabri (1962) Millî Gelir, İstihdam ve İktisadî Büyüme (İstanbul Üniversitesi, yay., İstanbul) adlı eserinin giriş kısmında, meâlen, "böyle bir kitabı Türk okuyucusu için yazmanın oldukça güç olduğunu; oysa batı ülkesi okuyucuları için yazmanın daha kolay olacağını" söylemektedir.

11-) Konu bu yönüyle edebiyat metinlerine dayalı iktisat sosyolojisi olarak düşünülmelidir ki Sabri Ülgener Türkiye'de öncü niteliğiyle önemli katkılar sağlamıştır. bkz; Ülgener, (1981) Zihniyet ve Din İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Der yay., İstanbul; Ülgener, (1981a) İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, (gözden geçirilmiş ikinci baskı), İstanbul. Ayrıca bu konuda bkz. Sayar, Ahmet Güner Sayar (1998) Sabri Ülgener; Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Eren yay., İstanbul; Kaçmazoğlu, Hacı Bayram (1997) İktisadî ve Sosyal Tarihimizde Ülgener'in Katkısı Üzerine Bir Deneme, Mimeo, İstanbul; Özkiraz, Ahmet (1999) Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi, (yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, 1999 Ankara; Ayan, Dursun (2000) "Sabri F. Ülgener'in Türk

Düşünce Kültüründeki Yeri", Doğu-Batı, sayı. 12, (ağustos-eylül-ekim.2000), (s.157-191).

12-) Öner, Necati (1977) Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi, Ankara Üniv., İlahiyat Fakültesi yay., Ankara; Öner, (1995) "Zihniyet Farklılıkları ve Kültür", Felsefe Yolunda Düşünceler, MEB yay., İstanbul; Öner, (1995a) "Üç Temel Zihniyet", Felsefe Yolunda Düşünceler, MEB yay., İstanbul; Mardin, Şerif (1969) Din ve İdeoloji, Ankara Üniv. SBF yay., Ankara. Bu eserler "eleştirel zihniyet" kavramının/olgusunun anlaşılması bakımından önemlidir.

13-) "Pasif tevekkül" kavramı Kuranda belirtilen "tevekkül" kavramından farkı ayırmak için kullanılmıştır. Fazla kazanıp fazla yiyip içmenin "günah" olarak tasarlandığı pek çok tasavvufi metin kulu günah karşısında öğrenilmiş bir çaresizlik durumuna düşürebilmektedir. Bkz. Ayan, Dursun (1996) Öğrenilmiş Çaresizlik Modeli Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma, (yayınlanmamış doktora tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

14-) Hauser, Arnold (1984) Sanatın Toplumsal Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul. Eser edebiyatın seçkin isimlerini bu anlamda ele almaktadır. Bizde de pek çok edebiyat ansiklopedisi ve antoloji yanında Kemal Karaalioğlu ve Mahir Ünlü'nün Türk Edebiyatı tarihi konulu eserleri okuyucuya bu konuda oldukça özet ve sürükleyici bilgi verebilecek niteliktedir.

15-) Fuzulî, Rind ü Zahit adlı eseri en önemli örneklerden birisidir. Bazı hayvan hikâyelerinde de benzer temalar ele alınmıştır. Kelile ve Dimne, Ali Şir Nevaî'nin Lisanu't Tayr, Mevlana'nın Mesnevi adlı eseri akla gelmektedir.

16-) Mehmet Akif Ersoy. "Safahat" adlı eserinde büyük ve küçük ölçekli önemli toplumsal konulara

duyarlılığını her zaman dile getirmiştir. Onun bu yönü çeşitli araştırmalarda konu edinildi, yayımlandı. Edebiyat ve din sosyolojisi açısından onu anlama gayreti farklı okullarda tez olarak işlendi. Burada faydalandığım bir çalışmayı belirteceğim; Kaya, Nebahat (1999) Mehmet Akif'te Sosyolojik Açıdan Din ve Toplum, (yayınlanmamış lisans tezi), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kayseri.

Kaynakça

Ersoy, Mehmet Akif (1990), Safahat, (ed. Ertuğrul Düzdağ), Timaş yay., İstanbul.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, (1984), Maarifetname, Kit-San Matbaacılık, İstanbul.

Gurvitch, George (1985), Felsefe ve Sosyoloji, (der. ve çev. Kadir Cangızbay), Değişim yay., Ankara, s. 229-248.

Neyzen Tefik (1994), Azab-ı Mukaddes, Ayyıldız yay., (yay. Haz. A. Ceren), Ankara.

Subaşı, Necdet (2003), "Yoksulluğun Muğlak Dinselliği", Yoksulluk, II, Deniz Feneri yay., İstanbul 2003. s. 262-279.

Tunalı, İsmail (1984), Sanat Ontolojisi, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.

Cengiz, Halil Erdoğan (1982), İzahlı Divan Edebiyatı Antolojisi, Turhan Kitabevi, ikinci baskı, Ankara.

Kocatürk, Vasfi Mahir (1971), Namık Kemal'in Şiirleri, (dördüncü baskı), Edebiyat Yayınevi, Ankara.